

Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti

Safet Bandžović

Migracije su stalni pratioci etničke, političke, kulturne i privredne evolucije čovječanstva. Pomicanja i preseljenja stanovništva su kroz historiju utjecali na izmjene etničkih granica, kao i na očite promjene u teritorijalnoj proširenosti pojedinih jezika i dijalekata.¹ Ako je demografija sudbina, kretanja stanovništva su pokretač povijesti. Ukoliko postoji “zakon” u “migriranju”, kako ukazuje M. Wiener, onda on glasi da, kad jednom tok migriranja krene, on dalje potiče vlastiti tok.² Migracije su radikalno mijenjale demografsku kartu balkanskog, etnički nestabilnog, prostora koji je zapravo “pojas trenja”, gdje je trajno prisutan fenomen seoba, migracija, egzodusa, preseljavanja, raseljavanja i naseljavanja. One su značajno utjecale i na profiliranje etničkih, političkih, društvenih i kulturnih odnosa. U višestoljetnim migracijskim pokretima, prema Jovan Cvijiću, “ispremeštano je sve stanovništvo na prostoru od Veleške klisure na Vardaru pa do Zagrebačkih gora”. Mnogobrojni historijski procesi i zbivanja prevazilaze prema prirodi stvari, lokalne okvire i regionalne granice. Balkan je metafora stalnog cijepanja i sudaranja, permanentnog meteža, iako je i kolijevka različitih kultura. Njegova struktura sprečavala je integraciju iznutra. Ona je dolazila spolja putem osvajanja, kulture, pa i saradnje. Priroda tla (geografska sredina) posreduje u oblikovanju nacionalnog profila. Lovačka plemena odlikuju se nasilništvom; pastirska ratobornošću i smislom za umovanje; dok narode kod kojih preovlađuje zemljoradnja, karakterizira staloženost i promišljenost.³

Unutar slojevite historijsko-demografske problematike značajno mjesto predstavljaju migraciona kretanja muslimanskog stanovništva koje, kao pojavu dugog trajanja, treba *promatrati* u široj regionalnoj perspektivi. Migracije su jedno od najvažnijih obilježja historije muslimana na Balkanu, jedan od temeljnih simbola njihove historijske sudbine, bilo je da riječ o dugom, iscrpljujućem periodu povlačenja Osmanskog carstva iz Evrope, započetom u XVII stoljeću, što je dovelo

1 *Povijest svijeta*, Zagreb 1990., 475; M. Friganović, *Demografija: Stanovništvo svijeta*, Zagreb, 1978., 139.

2 Prema: S. P. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Zagreb, 1998., 246.

3 E. Čimić, *Osobnost nacionalnog formiranja Muslimana*, Pregled, br. 4, Sarajevo, 1974., 394.

Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti

do golemih demografskih prekomponiranja etničkih i vjerskih zajednica, ili o periodu krajem XIX i tokom XX stoljeća, kada se ova kretanja odvijaju u novonastalim uvjetima, u pojedinim regijama, sa više ili manje intenziteta.⁴ Emigracija Bošnjaka u Osmansko carstvo, kao sastavni dio dugotrajnog procesa širokog iseljavanja muslimana sa Balkana, predstavlja masovni iseljenički pokret koji je bio izazvan neposrednim djelovanjem niza političkih, društvenih, ekonomskih i drugih relevantnih faktora. Iseljenički pokreti sa prostora Balkana ka anadolskim i drugim, dalekim krajevima, naročito u XIX i XX stoljeću, umogome su izmijenili etničku sliku tog prostora. Iseljavanjima se naročito trajno gubio znatan dio naroda slavenskog porijekla sa balkanskog i južnoslavenskog prostora koji se u turskim predjelima, u promijenjenim okolnostima življenja, dugo prilagođavao novim uvjetima života, kidajući mahom veze sa rodним krajevima, čuvajući samo predanja o svom pravom porijeklu i zavičaju, svrstavajući se u kategoriju "izmještenog naroda" (displaced people). Sa kolonama iseljenika odlazili su i brojni učeni i obrazovani ljudi, koji su stvarali na orijentalnim jezicima, a sa njima i dio historije koji nije mogao biti sadržajno i potpuno istražen. Naučno istraživanje sadržaja te višestoljetne drame, osim kontinuiranog procesa iseljavanja, otkriva i dugo potisnuti, gotovo zaboravljeni svijet individualnih i porodičnih ljudskih sudbina, svijet borbe za opstanak.

Projekti kršćanskih misionara, viteza, vladara i ideologa o uništavanju Osmanskog carstva i diobi njegovih teritorija, praćeni živom agitacijom, nastajali su još od XV stoljeća. Sukob sa Osmanskim carstvom nije imao samo obilježja rata sa drugom državom, već je djelovao i kao sukob kršćanstva i islama. Islam je poistovjeđivan sa Osmanskim carstvom.⁵ Mnogi kršćani, uvjereni da je kršćanstvo jedina ispravna religija, razmišljali su o tome da je svaka nadmoć islama na vojnom polju bila znak za skori dolazak Antikrista i približavanje kraja svijeta.⁶ Od XV do XVII stoljeća osmanske snage su izgledale nepobjedive. Nakon velikih geografskih otkrića, Zapad je sustigao i prestigao Istok. Od XVI stoljeća, apelirajući na kršćansku solidarnost, počinje intenzivna agitacija rimske kurije, kojoj pritiču u pomoć Austrija i Španija. U XVII stoljeću tu akciju nastavljaju Mleci i Austrija, a u XVIII stoljeću pridružuje se Rusija potom i Francuska. Ova aktivnost bila je posebno usmjerena prema Balkanu kao najznačajnijem mjestu osmanskog prisustva. U toj agitaciji, krajem XVIII stoljeća leži glavni početak borbene aktivnosti balkanskih kršćanskih naroda.⁷ Iako je veliki dio razdoblja Osmansko carstvo držalo i do jedne četvrtine onoga što se smatra Evropom, ono nije sma-

4 Opšir. S. Bandžović, *Muhadžirski pokreti u spisima i svjedočenjima savremenika tokom XIX i XX stoljeća*, Zbornik Sjenice, br. 14, Sjenica, 2003., 21-53.

5 Upor. Č. Popov, *Građanska Evropa (1770–1871)*, I, Novi Sad, 1989., 201; H. Džait, *Evropa i Islam*, Sarajevo, 1985., 25; A. Sućeska, *Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima*, Prilozi, br. 4, Sarajevo, 1968., 51.

6 L. Marković, *Polemika ili dijalog s islamom?*, Livno, 1995., 126-126; V. Solovjev, *Politička filozofija*, Beograd, 2001., 373.

7 V. Ćorović, *Stvaranje nezavisnih država na Balkanu*, u: *Knjiga o Balkanu*, I, Beograd, 1936., 198.

BANDŽOVIĆ

trano članom evropskog međunarodnog sistema. Pitanje legitimnosti islama na Balkanu i u Evropi ostalo je, i sa evropske strane, koja se nije oslobodila povišenog straha od njega, otvoreno. Muslimanski svijet, tokom historije, napadan sa više strana, okretao se sebi, postajući preosjetljiv, defanzivan.⁸ Proliferacija etničkih sukoba nije sasvim slučajna. Najčešća je i najgrublja među etničkim grupama koje pripadaju različitim civilizacijama.⁹ Španija je, naprimjer, zbog velikog broja muslimana bila jedinstvena u Evropi. Definitivni udarac muslimanima u Andaluziji 1492. god. zadali su španski kralj Ferdinand II Aragonski i njegova supruga Izabela Kastiljska, slomivši otpor maurskog vladara Boabdila. Španija je nasilno protjerala muslimane. U Granadi su munare pretvorene u zvonike, a džamije u crkve. Preostali muslimani su 1526. silom pokršteni, da bi 1609.–1614. bili izgnani i tzv. “morisci” (pokršteni muslimani).¹⁰

Osmansko carstvo tokom svoje teritorijalne ekspanzije nije vršilo vjersko niti fizičko zatiranje i uništavanje pokorenih naroda.¹¹ Međutim, sa opadanjem njegove moći muslimani su ubijani, progonjeni ili pokrštavani. Vojno-političko slabljenje ove imperije povlačilo je za sobom stalno smanjivanje njene teritorije, kao i neminovno povlačenje muslimanskog stanovništva u one oblasti koje su ostajale u njenom posjedu, postajući pribježište muhadžira različite etničke i lingvističke pripadnosti sa izgubljenih teritorija. To je pratilo i zbivanja na Balkanu, gdje su se sa svim osmanskim porazima i uzmicanjima pokretali iseljenički talasi muslimana. U tradicionalnim predstavama balkanskih kršćana muslimani su bili “izdajnici” koji su odbacili svoju prijašnju vjeru i priklonili se vjeri osvajača. Nazivanje svih muslimana “Turcima” nije bila posljedica neupućenosti, već sasvim konkretnog stava. Muslimani su satanizirani prema shemi mitske konfrontacije, antagonizma dobra i zla. Nasilje je, nakon opće demonizacije, izgledalo kao normalna pojava. Iza progona muslimana nije stajala samo vjerska isključivost, već i konkretni, snažni socijalno-ekonomski motivi.¹²

8 Upor. Dž. Espozito, *Islamska pretnja*, Beograd, 1994., 57; S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, 260; A. Maalouf, *Križari u očima Arapa*, Sarajevo, 1999., 398.

9 S. Huntington, *Sukob civilizacija*, u: *Nacionalne manjine u međunarodnom i jugoslovenskom pravnom poretku*, Beograd, 1997., 337-338.

10 E. Bel-Fialkov, *Kratka istorija etničkog čišćenja*, feljton, “Politika”, Beograd, 23. jul 1993.; S. Lapenda, *Islam i Zapad: kako učiti jedni od drugih*, Socijaldemokrat, br. 9, Sarajevo, 2002., 50-52.

11 B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, Sarajevo, 2000., 329. T. P. Vukanović smatra da je dolaskom Osmanlija na Balkan islam našao najpogodnije tlo posebno među do tada progonjenim bogumilskim južnoslavenskim etničkim grupama. Krajem srednjeg vijeka, kao i u novom vijeku osmanske vlasti su to stanovništvo nazivali Bošnjacima (BiH, Sandžak); u Makedoniji je to stanovništvo bilo poznato pod imenom Torbeši. Njihov jezik je nazivan i imenom “bošnjački” – prema: T. P. Vukanović, *Etnogeneza Južnih Slovena*, Vranjski glasnik, knj. X, Vranje, 1974., 305.

12 Upor. S. Terzić, *Religija kao faktor oblikovanja nacionalnog identiteta Srba*, u: *Susret ili sukob civilizacija na Balkanu*, Beograd, 1998., 300; D. Tanasković, *Srbi turskog zakona ili Turci srpskog jezika*, u: *Serbia i komentari*, Beograd, 1991., 215; V. Degan, *Međunarodno uređenje položaja Muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije*, Prilozi, br. 8, Sarajevo, 1972., 69.

Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti

Historija BiH je, u osnovi, kontinuiran i složen proces brojnih i traumatičnih tranzicija. Jedna civilizacija je smjenjivala drugu. Nakon svake vojne i političke promjene nastajala su nova društva koja su trajala do naredne mijene. Proizvodni sistem se preobražavao iz individualističkog u kolektivistički, a onda iz kolektivističkog ponovo u individualistički. Periodi stabilnosti i mira zamjenjivani su periodima rata, ali je rijetko bilo razdoblja u kojima se stanovništvo moglo mirno posvetiti radu i svom biološkom obnavljanju. Etnički raspored stanovništva je, djelovanjem niza faktora, bio podložan promjenama. Nastanak Bošnjaka duguje se islamskoj akulturaciji, koja je zahvatila dio stanovništva Bosne. Na današnjem bosanskohercegovačkom prostoru bilo je 1468.–1469. manje od jedan odsto muslimana, što je moglo činiti 2.800, a najviše 3.000 osoba. Islam se razvijao postupno i evolutivno, bez primjene nasilja. Iznevjeriti toleranciju značilo bi iznevjeriti jedan od osnovnih islamskih principa. Do 1650. godine procent muslimanske populacije povećan je na više od 70 odsto od ukupnog broja tadašnjeg stanovništva na tom prostoru, uglavnom kao posljedica islamske akulturacije.¹³ Primanje islama nije bila avantura ni nosilaca osmanske vlasti ni onih koji su tu vjeru prihvatili. Nije se radilo samo o novoj vjeri, već i civilizaciji koja je imala korijene u antičkim civilizacijama Bliskog istoka, koja je bila transnacionalna i transreligijska.¹⁴

Pod pojmom Bošnjaci se, za višestoljetne osmanske uprave, podrazumijevaju svi slavenski muslimani Bosne i Hercegovine, Like, Krbave, Slavonije, Sandžaka, nekih pograničnih krajeva Smederevskog sandžaka (Užice i dr.), uključujući i zapadni dio Kosova (do Mitrovice), te Plav, Gusinje i Podgoricu. Naziv Bošnjaci se u spomenutim oblastima učvrstio za muslimane slavenskog porijekla. Upotrebljavan je kad su oni htjeli istaći svoje etničke odlike prema drugim muslimanima u Osmanskom carstvu, naročito prema Turcima – Osmanlijama.¹⁵

Nova historija Bošnjaka satkana je od permanentne borbe za samoodržanje, od persekucija (muhadžirluka), otimeanja vlastitog tla, uz destrukciju kulture i kul-

13 I. Bošnjović, *Demografska prošlost i budućnost Bošnjaka u Bosni i Hercegovini*, Ljudska prava, br. 3-4, Sarajevo, 2003., 79-80. Tokom naredna dva stoljeća, visoki procent stalno opada, pa 1750. iznosi nepunih 57 odsto, 1850. približno 43 odsto.

14 Upor. N. Filipović, *Diskusija na Naučnom skupu "Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine"*, Prilozi, br. 4, Sarajevo, 1968., 559-560; D. Kicikis, *Osmanlijsko Carstvo*, Beograd, 1999., 14; A. H. Kober, *Balkan i Evropa*, u: *Knjiga o Balkanu*, II, Beograd, 1937., 18; H. Inaldžik, *Osmansko Carstvo*, Beograd, 1974., 276-278.

15 Opšir. *Stav Muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljenja*, studijski izvještaj, Fakultet političkih nauka – Institut za društvena ispitivanja, Sarajevo, 1970., 161-180; S. Balić, *Kultura Bošnjaka. Muslimanska komponenta*, Zagreb, 1994., 81; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997., 11-12; vidi i prikaz knjige S. Balića, *Kultura Bošnjaka – muslimanska komponenta*, Wien, 1973., od dr. B. Đurđeva, "Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine", XX, 1972.–1973., Sarajevo, 1974., 237-238. Na Berlinskom kongresu 1878. se govoreći o Podgorici i Kolašinu isticalo da se radi o gradovima "nastanjenim isključivo muslimanima Bošnjacima" – prema: M. Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo, 1990., 125.

BANDŽOVIĆ

turne baštine muslimanske društvene grupe.¹⁶ Bošnjaci se nisu mogli oporaviti od tih fatalnih seoba koje su ih raspolutile, odnijele svekoliku snagu, ostavljajući “obrano mlijeko”.¹⁷ U njihovoj historiji ratovi i migracije predstavljaju veoma bitan faktor. Negativnu bilansu u populacionom razvoju Bošnjaka predstavljalo je njihovo stradanje u čestim ratnim operacijama u kojim su oni bili obavezni učestvovati, te stradanja u nerodnim godinama, pomorima od gladi i mnogobrojnim poharama kuge. Česte pohare kuge su posebno teško pogađale muslimane, zbog strukture njihovih gradskih i seoskih naselja – zbijenog uređenog tipa i njihovog lociranja uglavnom u ravninama i na padinama, uz glavne trgovačke i vojne rute, kojima se kuga najbrže širila.¹⁸ Bosanski pašaluk nije bio obuhvaćen masovnim naseljavanjima neslavenskih muslimanskih etničkih grupa. Osmanlije su tokom svoje višestoljetne uprave, bili snažno afirmirali ideju Bosne kao kompaktne historijske i geopolitičke cjeline.¹⁹

Nakon osvajanja Bosne, 1463. godine, Osmanlije su osnovale Bosanski sandžak koji je, uz istočnu i centralnu Bosnu, obuhvatao i područje današnjeg Novog Pazara. On je dugo vremena bio izrazito “akindžijski sandžak”. Ovakvi sandžaci su imali veću slobodu akcije i djelovanja u odnosu na ostale sandžake. Ta sloboda se odnosila i na područje unutarnje vojne i građanske uprave. Bosanski sandžak-beg nije bio podvrgnut beglerbegu od Rumelije, kao što je to bio slučaj sa ostalim evropsko-osmanskim pokrajinama, već izravno sultanu. Sa osvajanjem područja današnje Bosanske krajine, te dijelova Dalmacije, Like i Slavonije, osnovan je 1580. godine Bosanski ejalet (pašaluk).²⁰ Bošnjaci su se iskazali kao dobri vojnici Carstva, zbog čega je Bosna mogla zadobiti pomalo privilegiran položaj.²¹ Bošnjaci su bili na gotovo svim velikim ratištima: u Perziji, Rusiji, Africi, kao i u svim evropskim ratovima u kojima je Osmansko carstvo učestvovalo. U najblistavijem razdoblju njegove historije, u eri Mehmeda II Bajazida i Sulejmana Veličanstvenog, Bošnjaci su imali zapaženu ulogu. Od 1544. do 1612. položaje velikih vezira su 52 godine zauzimali Bošnjaci. Ovom Carstvu su dali više od 20 velikih vezira.²²

16 H. Čaušević, *Uvod u sociologiju genocida nad muslimanima*, “Islamska misao”, br. 159, Sarajevo, mart 1992.

17 A. Izetbegović, *Tajna zvana Bosna*, Sarajevo 2004., 248.

18 M. Hadžijahić, *Turska komponenta u etnogenezi Bosanskih muslimana*, Pregled, br. 11-12, Sarajevo, 1966., 489. On je, uz neke rezerve, prihvatio teze J. Dedičera koji je u radu *Porijeklo bosansko-hercegovačkog stanovništva* (Pregled, 1911.) naveo da se čini da su sve do XVIII stoljeća po varošima živjeli muslimani s raznim balkanskim narodnostima, po nizinama muslimani i katolici, a po planinama i brdima pravoslavci.

19 M. Imamović, *Politički identitet Bosne i Hercegovine i njene granice*, Godišnjak Pravnog fakulteta, god. XLVI, Sarajevo, 2004., 282.

20 Prvi beglerbeg Bosanskog pašaluka bio je Ferhad-beg Sokolović, dotadašnji sandžakbeg Bosanskog sandžaka; opšir. H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1982., 80-81.

21 A. Benac – D. Sergejevski – Đ. Mazalić, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1955., 142.

22 M. Đilas – N. Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Zagreb, 1995., 24-25; M. Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana*, Sarajevo, 1991., 12-13.

Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti

Dio Bošnjaka se sa širenjem Osmanske države naseljavao u novoosvojenim hrvatskim i ugarskim krajevima, gdje je, također, i starosjedilačko stanovništvo masovno primalo islam. Iz Bosne je potjecao veliki broj visokih činovnika u tim krajevima. Ona je davala i najveći broj graničara i članova tvrđavinskih posada u Ugarskoj, Slavoniji, Lici, Dalmaciji.²³ U toku 150-godišnje osmanske vladavine na položaju begler bega u Budimu bilo je više od 20 Bošnjaka. Na zemljištu između Drave, Dunava, Save i Ilove postojala je brojna muslimanske zajednica koju su činili doseljenici, mahom iz Bosne, kao i starosjedinci koji su primili islam. Blizu 1680. god. na tom prostoru se nalazilo približno 115.000 muslimana, 72.000 Hrvata katolika, 33.000 Srba i 2.000 Mađara. U Lici su muslimani bili većinom doseljenici iz Bosne, ali je i ovdje starosjedilačko stanovništvo primilo islam pa su muslimani predstavljali veliku većinu stanovništva. Prema etničkoj strukturi ni muslimani u primorskim krajevima, iako manje zastupljeni, nisu se razlikovali od muslimana u Bosni i okolnim krajevima.²⁴ U XVII stoljeću Bošnjaci su predstavljali ogromnu većinu u Bosni. U izvještaju koji je Jeronim Zlatarić podnio 1599. god. austrijskom nadvojvodi Ferdinandu, konstatirao je da većinu Bosne čine muslimani – većinom seljaci potčinjeni spahijama. Petar Mazareki, koji je obilazio Bosnu 1624. godine, u svom izvještaju papi navodi da u Bosni muslimani čine tri četvrtine stanovništva, a svega jednu četvrtinu katolici i pravoslavci. On je zapazio da većinu muslimanskog stanovništva čine seljaci. Sa neznatnim razlikama u brojkama, o strukturi stanovništva Bosne, svjedoče i Atanasije Grgičević, koji je putovao po Bosni odmah nakon Mazarekija, kao i Tomko Mrnavić u svom opisu Bosne iz 1627. godine, te fra Marijan Maravić u svom izvještaju iz 1655. godine.²⁵

Osmanska vojska posljednji put je 1683. god. krenula prema Beču. Rat je bio nemilosrdan. Bio je to “sudar u kom je angažovan materijal i ljudski potencijal od Baltika do Bagdada”. Na čelu osmanske armade, sa blizu 200.000 vojnika, nalazio se veliki vezir Kara Mustafa-paša. U šezdesetodnevnoj opsadi Beča, započetoj sredinom jula 1683. godine, učestvovali su i Bošnjaci predvođeni Hizir-pašom.²⁶ Za Osmansko carstvo u ovom ratu najkatastrofalnija je godina bila upravo 1683. kada su osmanske snage, nakon neuspješne opsade Beča i poraza kod Kahtenberga, odbijene i potučene od austrijske i poljske vojske. Na hiljade osmanskih

23 A. Sućeska, *Bošnjaci u osmanskoj državi*, Sarajevo, 1995., 47.

24 U Sinju je početkom XVII stoljeća bilo 100 muslimanskih kuća, u njegovoj okolini 500; u Skadrinu kod Šibenika 200, Karinu 230, Kninu 300, Vrlici 85, Drnišu 300, u Petrovom Polju 600 kuća u 40 sela i zaselaka; opšir. S. Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Djela, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, knj. 47, Zagreb, 1953.; Isti, *Seobe i naselja u Lici*, Zbornik za narodni život i običaje, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, knj. 41, Zagreb, 1962.; M. Hadžijahić, *Turska komponenta u etnogenezi Bosanskih muslimana*, 490; P. Živković, *Povijest Bosne i Hercegovine do konca 18. stoljeća*, Mostar, 1994., 132-133; E. Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1998., 94-95.

25 Prema: A. Sućeska, *O nastanku čifluka u našim zemljama*, Godišnjak Društva historičara BiH, god. XVI, Sarajevo, 1965.

26 M. Pelesić, *Bošnjaci na svjetskim ratištima*, Sarajevo, 1996., 48.

BANDŽOVIĆ

vojnika izgubilo je živote pod zidinama Beča, kao i u povlačenju. Zbog ovog teškog, dalekosežnog poraza Kara Mustafa-paša je 25. decembra 1683. godine prema sultanovom naređenju pogubljen u Beogradu.²⁷ Osmanski poraz kod Lepanta 1571. i odbrana Beča 1683. god. potvrdili su premještanje moći na revitaliziranu kršćansku Evropu. Prijeteći “bič kršćanstva” i “zli tuđinski uljez” će, nakon poraza kod Beča, postati tek hronični “bolesnik na Bosforu”.

Val prisilnih migracija zahvatio je posebno južnoslavenske muslimane, nakon udara kojim je krajem XVII stoljeća bilo izloženo Osmansko carstvo. Nakon više od dva stoljeća, koliko je naseljavalo prostore balkanskog sjeverozapada i Panonije, dijelove Dalmacije, Kninske krajine, Like, Slavonije, Ugarske i drugih krajeva, muslimansko stanovništvo je, povlačenjem osmanske uprave sa tog prostora, bilo izloženo represalijama praćenim masovnim progonima. Nije se tada, zapravo, moglo ni zamisliti da vladar tolerira ni drugu varijantu kršćanstva, a kamoli islam. Radilo se o potpunim etničko-vjerskim progonima.²⁸

Austrijanci su 1684.–1687. u silovitoj kontraofanzivi potpuno “očistili” cijelu Ugarsku od muslimana. One muslimanske porodice koje su ostale po Ugarskoj i Slavoniji bile su pokrštene. Sličnu sudbinu su imali i muslimani u Lici, Krbavi i Dalmaciji. Stanovništvo koje se blagovremeno nije evakuiralo iz pograničnih utvrda: Perušića, Budaka, Ribnika, Bilaja, Novoga, Široke Kule bilo je izloženo pokrštavanjima. Ona su u Lici trajala sve do 1696. godine. Katolički svećenik Karlo Mesić iz Brinje, sa grupom svojih pristalica, vršio je u Lici nasilna pokrštavanja. Muslimani koji bi odbili da se pokrste bili su ubijani.²⁹ Iza njih su ostali nazivi mjesta “Islam Grčki”, “Islam Latinski”, kao kombinacija, kako je duhovito primijetio M. Spahić, “drveno željezo”. Prema popisima koje su otprilike 1700. sastavili franjevci i poslali u Rim, u to vrijeme se “obratiло”, odnosno bila je pokrštena 1601 osoba u Slavoniji i 184 u Dalmaciji.³⁰ Pokrštavanje će dugo biti prisutno, kao dio sastavnoga plana nestanka muslimana sa južnoslavenskog prostora. Ono je za prave pripadnike islama, prema dr. R. Muminoviću, bilo genocid nad smislom njihovog života. Husein Alić će 1941. godine pisati da je u Lici

27 J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, knj. III, Zagreb, 1979., 7; E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije od pada Despotovine (1459) i njegova sudbina*, Kraljevo, 1992., 101; O. Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću (1459–1804)*, Novi Pazar, 1995., 81.

28 Dr. Safvet-beg Bašagić o tome piše: “Naglim pomračenjem polumjeseca nad zemljama ugarske krune, Bosna je više izgubila, nego sva Turska. Velika lenska i feudalna imanja bosanskih i hercegovačkih begova propadoše za uvijek. Mnogobrojne naše naseobine po većim gradovima i palankama, koje su otišle iz Bosne za Sokolovića vremena i poslije, izgubiše se za uvijek. Hiljade bosanskih porodica ostalo je u Ungjurovini. Veoma mali broj se vratio u domovinu” – opšir. S. Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (Od 1463.–1850.)*, Sarajevo, 1900., fototipsko izdanje, Istanbul, 1994., 83.

29 Upor. E. Pelidija, *O migracionim kretanjima stanovništva Bosanskog ejaleta u prvim decenijama XVIII vijeka*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo, 1990., 119-131; A. Zulfikarpašić, *Sudbina muslimana u Hrvatskoj i Srbiji*, u: *Bosanski pogledi 1960–1967*, London, 1984., 10-11.

30 S. M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: Predemancipacijsko razdoblje 1463.–1804.*, Mostar, 1999., 97-98.

Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti

“preživjelo” mnogo muslimanskih prezimena.³¹ Izbjegli muslimani sa prostora Like i Korduna, mahom su se naselili u Bosanskoj krajini, oko Bihaća, Cazina, Bosanske Krupe, Kulen-Vakufa i drugih urbanih i seoskih sredina. Znatno broj muhadžira iz Ugarske naselio se oko Tuzle, Modriče i po okolnim mjestima. U Pounju, Glamoču, Grahovu i Livnu naselili su se muhadžiri sa prostora gornje Dalmacije. Izbjegli muslimani iz Cetinske krajine došli su u Malu Kladušu i Todorovo, a oni iz Srba u Jezero kod Ostrošca. Muslimani sa područja srednje Dalmacije naselili su se oko Livna, Ljubuškog, Ljubinja, Stoca, Duvna. Nakon mletačkog zauzimanja dalmatinskih i primorskih gradova u jesen 1687. god. brojne muslimanske porodice su se iselile u Bar, Hercegovinu i Nikšić. U Hercegovini je bilo najviše muhadžira iz Herceg-Novog, iz Risna, Imotskog, Makarske i drugih mjesta nekadašnje “turske Dalmacije”. Iz Herceg Novog otišlo je 3.500 stanovnika. U ovom gradu i njegovoj okolini postojalo je blizu 45 džamija i preko 40 mesdžida. Iz njega je približno 1700 žena i djece odvedeno u Napulj i prodato kao roblje. Muslimani, koji nisu uspjeli izbjeci prema Vitini i Ljubuškom, bili su pokršteni.³² U Nikšić je tada došlo blizu 20 porodica koje je domaći živalj zvao Hercegovcima, a dio grada koji su naselili – Hercegovčkom mahalom. Bijedići, Danevići, Ganijagići, Hadžidanovići, Jerkovići, Komanići i Kurbegovići bili su iz Risna, a Ihtijarevići, Paripovići iz Herceg Novog.³³

Muhadžiri iz Ugarske i Like preplavili su Bosnu. Tokom ljeta 1684. i 1685. god. najveći dio jugozapadne Ugarske, uključujući tu i Peštu, bio je u habsburškim rukama. Hiljade osmanskih spahija, među kojima i mnogi Bošnjaci, napustilo je te krajeve. Juna 1686. godine pao je Budim, “pogranični bedem Islama u Evropi, a brava i ključ Osmanskog carstva”, najvažniji muslimanski centar sjeverno od Save i Dunava.³⁴ Sa preživjelim muslimanima iz Budima povukli su se i Jevreji sefardi, koji su mahom došli u Sarajevo. Habsburgovci su 1686. osvojili Pečuh i Segedin. Muslimani koji su pali u ruke hrišćana bili su ubijani, prodavani kao robovi ili su pokršteni. Postoje detaljni izvještaji očevidaca o onome što se zbilo sa muslimanskim civilnim stanovništvom, nakon ugarskog osvajanja svakog grada.³⁵ Prema kaziva-

31 To su: Alagići, Aleškovići, Alići, Alivojvodići, Atlagići, Bakračići, Bašići, Begići, Bešići, Bosnići, Cepići, Čaići, Čustovići, Delalići, Dizdarevići, Đulići, Hasančehajići, Kasumovići, Kumalići, Kurtagići, Kolakovići, Komići, Muhići, Musići, Mušete, Nemčići, Osmanovići, Šabići, Šerići, Uzunlići i drugi, dodajući dalje da Ličani – pravoslavci i katolici vole muslimane: “*Ličani istinski štiju svoje “Turke”, znaju da su im to jednokrvna braća i mnogi otvoreno priznaju da su njihovi stari bili muslimani*” – cit. prema: *Kalendar*: “Narodna uzdanica”, Sarajevo, 1941., 97; O. Zirojević, *Konvertiti – kako su se zvali*, Podgorica, 2001., 46, nap. 222.

32 R. Hajdarpasić, *Trebinjska kapetanija u odbrani Hercegovine*, Sarajevo, 1996., 42; također vidi intervju Hivzije Hasandedića, u: *Beharistan*, br. 3-4, Sarajevo, 2001., 87-88.

33 H. Hasandedić, *Spomenici islamske kulture u Herceg Novom i okolini*, Almanah, br. 3-4, Podgorica, 1998., 91.

34 “Tako je Budim, koji je za stotinu četrdeset i pet godišnje muslimanske vlasti za osamdeset namjesnika, bio šest puta uzalud opsjevan, opet bio u carskom posjedu” – prema: J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, 23.

35 Opšir. A. Petrović, *L' Islam Balkanique: Les Muslims de Sud-Est European dans la periode Post-Ottomane*, Berlin, 1986.; M. Ali Kettani, *Islam na Balkanu u postosmanskom dobu*, “Islamska misao”, br. 141, Sarajevo, septembar 1990.

BANDŽOVIĆ

njima savremenika, muslimani su se masovno povlačili pred carskom vojskom od Save, te kud “god bi se naišlo ležahu mrtvaci, koje niko nije imao da zakopava, a ljudi su jeli resu ljeskovu, koru od drveta, vinovu lozu, pse i mačke”. Osmanski izvori su za stanje u Bosni tog vremena koristili termin “inhalal” (rasulo).³⁶ U oktobru 1697. godine austrijska vojska, koji je vodio Eugena Savojski, prodrla je u Bosnu, i došla do Visokog, odakle je 23. oktobra krenula na Sarajevo. Grad je opljačkan i popaljen. Cijela čaršija je izgorjela, porušena je većina džamija, mnogi stanovnici pobijeni, tako da nakon Savojskog “Sarajevo za vrijeme Turaka, nikada nije više moglo dostići svoju moć, značaj i ugled koji je imalo”. Austrijanci, ipak, nisu uspjeli zauzeti tvrđavu Tabiju, pa su se povukli zbog pozne jeseni, paleći u povratku sva muslimanska imanja duž puteva kojim su se kretali.³⁷ Porta i Austrija su, nakon dugih pregovora, zaključili ugovor o miru 16. januara 1699. godine u Sremskim Karlovcima. Od Bečkog rata nastupilo je vrijeme progona “muslimanskog stanovništva sa balkanskih prostora a da se za to nisu birala sredstva”. Šukrija Kurtović je napisao da su muslimani stekli strašna iskustva: doslovno ih je nestajalo dokle god je dopirala Austrija ili bilo koja druga kršćanska država. Massien de Clerval (1820.–1896.) boraveći u Bosni 1855. godine piše o Bošnjacima da je “velika nesreća ovog dijela slavenske rase da je nepoznat, ili da je bar jedino poznat preko izvještaja svojih neprijatelja”.³⁸

Iz Ugarske, Slavonije, Like, Dalmacije, kako navodi Adem Handžić, blizu 130.000 muhadžira povuklo se u Bosnu. U njoj su zavladao strah i neizvjesnost, strah jer je postala isturenim osmanski pašaluk izvrnut provalama Austrijanaca sa sjevera, a Mlečana i uskoka s juga. Ekonomske prilike u Bosni su bile zbog ratova teške, a prilikom velikog broja muhadžira su se još više pogoršale. Proces pauperizacije zahvatio je cjelokupno stanovništvo. Sa oskudicom i bijedom uporedo su se širile i razne bolesti. Epidemija kuge u Bosni 1731. godine odnijela je velike žrtve. Kuga je harala periodično, dugo se zadržavajući u Bosni. Prvo se pojavila u Sarajevu, a potom u Jajcu, Mostaru, Banjoj Luci i drugim većim mjestima. Godinu dana kasnije spominje se u Fojnici, a iste godine se raširila po čitavoj Bosni, zahvatajući i gradove i sela. Pomor je bio veoma velik. Prema nekim izvorima, u svakom većem mjestu umiralo je približno 300 osoba dnevno. U Sarajevu se kuga 1741. godine ponovno pojavila, a godinu dana potom proširila se na srednju Bosnu, naročito Fojnicu i Kreševo. Nije bilo grada ni sela gdje nije bilo velikog pomora zbog epidemije kuge.³⁹

36 N. Lašvanin, *Ljetopis*, Sarajevo, 1981., 164; A. Sućeska, *Prilike u Bosni prije i poslije osvajanja Sarajeva od strane princa Eugena Savojskog (prema domaćim i osmansko-turskim izvorima)*, Prilozi, br. 20, Sarajevo, 1984., 144-145; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997., 279.

37 V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijeg vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo, 1937., 113-114; A. Hadžihasanović, *Sarajevo: istine i mitovi*, Sarajevo, 2001., 76-77; N. Koštović, *Sarajevo između dobrotvorstva i zla*, Sarajevo, 1995., 59-60.

38 M. de Clerval, *Putovanje u Bosnu 1855*, Forum Bosnae, br. 5, Sarajevo, 1999., 321.

39 A. Handžić, *Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša*, Prilozi za orijentalnu filologiju, V, Sarajevo, 1954.–1955., 144-145.

Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti

Ukupni broj muslimana u Bosanskom ejaletu je prvih decenija XVII stoljeća opao u odnosu na prethodno stoljeće, kada je iznosio i do 75 odsto, zbog brojnih ratova, masovnih zaraznih bolesti, učestvovanja na mnogim, udaljenim ratištima, hiljadama kilometara daleko od Bosne, kao što je bio osmansko-perzijski rat 1727. godine gdje je, pod komandom hercegovačkog sandžakbega Ahmed-paše i njegovog sina Rustem-bega Rustempašića, kiškog sandžakbega, upućena vojska sa 5.200 Bošnjaka, raspoređenih u 80 bajraka, od kojih se, nakon prestanka rata, vratilo svega 500 vojnika i oficira. Preživjeli vojnici, stekavši na osmansko-perzijskom frontu, dragocjena vojna iskustva vođenja borbe iz neposredne blizine, svoja znanja će prenijeti na mlađe generacije, koje će ratovati u austrijsko-osmanskom ratu 1737.–1739. godine. Prema naredenju Porte, na front kod Ozije (Očakov) otišlo je 1736. godine iz Bosanskog ejaleta, na čelu sa Bećir-pašom Čengićem hercegovačkim sandžakbegom blizu 10.000 ljudi. Tu će najveći dio nastradati ili pasti u rusko zarobljeništvo. U Bosnu se 1742. godine uspjelo vratiti približno 1.300 vojnika i oficira. Branioci Bosne dobro su u austrijsko-osmanskom ratu 1737. godine znali šta se zbilo sa njihovim sunarodnicima, koji su do Kandijskog, Bečkog i rata 1714.–1718. godine živjeli na prostorima koji su potom ušli u sastav austrijske i mletačke države. Nisu imali nikakvih iluzija, ni izbora. Prije upada u Bosnu, juna 1737. godine austrijski car Karlo VI je, svojim proglasom stanovništvu Bosanskog ejaleta, pozivajući ga da mu se pridruži, poručivao i muslimanima da svi oni koji prihvate kršćansku vjeru mogu slobodno ostati u posjedu svojega imanja. A oni koji ne htjednu, nek se sele kud im se sviđi.⁴⁰ U redovima Bošnjaka bilo je dosta i muhadžira koji su u prethodnim ratovima protjerani iz ranije izgubljenih osmanskih oblasti, i koji su na teritoriji Bosanskog ejaleta našli sigurno mjesto za život. Mnogi od njih su bili ne samo potomci tih prognanika, nego i osobe koje su u svom životu to doživjele. Pobjedom kod Banja Luke 1737. godine odbranili su i sebe i Bosnu. Broj muslimana se toliko smanjio da je u mnogim mjestima bilo zabranjeno klanjati džumu i Bajram-namaz na musalama da nemuslimani ne bi primijetili kako ima malo muslimana. U čestim ratovima, od kraja XVII stoljeća, pa sve do kraja XVIII stoljeća izginuo je cvijet Bošnjaka na evropskim i azijskim ratištima. U jednoj predstavi upućenoj sultanu iz Bosne 1783. godine se navodi: “Od 5.200 ratnika i junaka koji su tu prije popisani i poslani na vojnu u Perziju, i do 10.000 spahija i vojnika, što su poslani pod Oziju, nije se vratilo 500 vojnika, a osim toga je s božijom odredbom otišlo pod zemlju pre pet godina od kuge oko 20.000 junaka.”⁴¹ Na dalje pogoršavanje prilika utjecalo je i širenje kuge po Šumadiji, Bosni i Makedoniji. Godine 1814. “bi kuga u Turskoj zemlji strašna”, kako “udari astaluk (kuga) u tursko carstvo, silka naprasno ljuto mori” te “znano budi kada bi kuga. Poče moriti 1813., pake

40 R. Babić, *Proglas cara Karla III (VI.) na bosansko pučanstvo od g. 1737*, Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva, god. II, Zagreb, 1900., 250-251; opšir. E. Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737.*, Sarajevo, 2003.

41 E. Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, 97; A. Sućeska, *Kratak osvrt na stanje društva u Bosanskom ejaletu do Tanzimata (1839)*, u: *Bosna i svijet*, Sarajevo, 1996., 83-84.

BANDŽOVIĆ

prestade 1815. godi”.⁴² U Bosni je 1813.–1818. godine kuga katastrofalno harala. U Mostaru je od epidemije umrlo 3.000 osoba.⁴³ Osiromašeni bošnjački živalj, naročito od XVIII stoljeća, odlazi iz Bosne, tražeći sebi bolji život od Vidina do Egipta.⁴⁴

Tokom XIX stoljeća, u nekoliko navrata, doći će u Bosanskom ejaletu do useljavanja dijela prognanog muslimanskog stanovništva iz Smederevskog sandžaka. Seobe muslimana iz Smederevskog sandžaka su počele već nakon austro-osmanskih ratova 1737.–1738. godine a onda su se nastavile u nekoliko valova 1788. godine, zatim tokom XIX stoljeća. Ratovi, bune, kuge i opće propadanje sabili su preostale muslimane u opustošene gradove ovog sandžaka.⁴⁵ Velika kuga 1792.–1798. godine pokosila je mnogo “starinaca” muslimana.⁴⁶ Muslimansko stanovništvo, u kojem je bilo veoma malo etničkih Turaka, koje su nazivali “Turkušama” (“tursko čeljade”), “Gangrcima” ili “Mandžukama”, početkom XIX stoljeća činilo je većinsko stanovništvo, naročito po gradovima Smederevskog sandžaka, odnosno, u “Beogradskom pašaluku” kako je nepravilno nazivan.⁴⁷ Među tim stanovništvom bilo je dosta i muslimana koji su došli iz Bosne nakon Beogradskog mira 1739. godine i provedenih reformi u ovom sandžaku kojim su raniji zemljišni odnosi izgubili raniji značaj. Od 1741. godine bio je otvoren put naseljavanja muslimana iz Bosanskog ejaleta. Njihov udio u popunjavanju 700 zijameta i timara u ovom sandžaku nije bio mali. Nakon austro-osmanskog rata (1788.–1791.), poznatijeg kao Dubički rat, koji je okončan Svištovskim mirom 1791. godine i korekcija granica na štetu Bosanskog ejaleta, doći će do doseljavanja dijela muslimana iz izgubljenih bosanskih krajeva.⁴⁸ Beograd, Smederevo, Šabac i Užice bili su centri života muslimana u Smederevskom sandžaku. Tu je

42 M. Panić-Surep, *Kad su živi zavideli mrtvim*, Beograd, 1963., 201-202.

43 H. Hajdarhodžić, *Vijesti o Bosni i Hercegovini Šibenčanina A. A. Frarija*, Radovi ANU BiH, knj. LX, Sarajevo, 1975., 223-250; M. Hadžijahić, *Neki rezultati ispitivanja etničkih kretanja u Bosni u XVIII i prvoj polovici XIX stoljeća*, u: *Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini*, Prilozi, br. 11-12, Sarajevo, 1976., 295.

44 N. Filipović, *Osmanska Bosna i Osmansko Carstvo u djelu “Stvaranje Jugoslavije 1790–1918” Milorada Ekmečića*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 40, Sarajevo, 1990., 444.

45 M. Hadžijahić, *Turska komponenta u etnogenezi Bosanskih muslimana*, 491; M. Nenadović, *Memoari*, Beograd, 1980., 108; opšir. S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije tokom XX stoljeća*, Tutinski zbornik, br. 2, Tutin, 2001., 79-128.

46 Upor. D. S. Čohadžić, *Rašid beja Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji*, I, Spomenik, SKA, XXIII, Beograd, 1894., 36-39; V. Vinaver, *Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog srpskog ustanka*, Istorijski glasnik, br. 2, Beograd, 1955., 79.

47 Beogradski pašaluk se ne spominje u osmanskim dokumentima, jer kao takav nije ni postojao u Osmanskom carstvu. Postojao je Smederevski sandžak u kojem se nalazio i Beograd. Upravnik ovog sandžaka imao je titulu paše i stolovao je u Beogradu; opšir. H. Šabanović, *Da li je postojao Beogradski pašaluk?*, Istorijski glasnik, br. 1-2, Beograd, 1954., 204-205.

48 Samo u januaru 1792. blizu 500 Bošnjaka, a dva mjeseca kasnije došle su i njihove porodice; opšir. vidi: M. Hadžijahić, *Neki rezultati ispitivanja etničkih kretanja u Bosni u XVIII i prvoj polovici XIX stoljeća*, 296; također vidi: G. Šljivo, *Prvi pokušaj bosanskih krajišnika da vrata Cetingrad u sastav Bosanskog vilajeta (26. april 1809. – 14. maj 1810.)*, Prilozi, br. 31, Sarajevo, 2002., 111-114; S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Beograda u Bosanski ejalet (1804.–1862.)*, Godišnjak, BZK “Preporod”, Sarajevo, 2004., 125-149.

Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti

krajem XVIII stoljeća, zajedno sa žiteljima utvrđenog Sokola, u dvadesetak naselja Sokolske nahije i u palankama Podrinja, Kolubare i Šumadije živio pretežit broj muslimana pod upravom paše u Beogradu. U dvanaest nahijskih središta, koja su istodobno bila naselja varošskog tipa, i u deset varošica i palanki (Bagrdan, Batočina, Palanka, Kolari, Grocka, Trstenik, Karanovac, Čačak, Palež, Boleč, zatim u Ramu, Golupcu, Gradištu, Dobri i Poreču), uz muslimansko stanovništvo, razvijali su se mali trgovačko-zanatski trgovi. Smederevski sandžak je, u trgovačkom pogledu, bio veliko tržište stoke za cijeli prostor od Podunavlja do Jadranskog mora.⁴⁹ Jezgro muslimanskog stanovništva, u Smederevskom sandžaku, formiralo se kroz dugotrajan i složen proces islamiziranja lokalnog slavenskog življa različite etničke pripadnosti, doseljavanjem sa istoka, trajnim nastanjivanjem i asimilacijom grupa i pojedinaca neslavenskog porijekla, te zadržavanjem relativno malobrojnih turskih enklava.⁵⁰ Sticanje neovisnosti i izgradnja srpske i crnogorske države bilo je u neposrednoj vezi sa borbom protiv muslimana, njihovim iseljavanjem i zavođenjem lične vlasti. Dugo je važilo načelo – što manje muslimana to je potpunija sloboda i sigurniji put nastanka države. Borba je imala obilježje vjerskog rata. Muslimani su nasilno ili “na lijep način išcerani”, što se, potom, prepuštalo zaboravu, kao “davno iskopneli snegovi”.⁵¹

Francuski konzul u Travniku Šomet de Fose nailazio je 1807.–1808. god. po Bosni na muslimane koji su bili izbjegli ispred Karađorđa.⁵² Rašid-beg Beogradlija je u knjizi *Akil i Nakil* opisao tadašnji dolazak i nekih uglednijih muslimana iz Smederevskog sandžaka u Bosnu da “od Bošnjaka, na namu junaka” izmole pomoć i zaštitu u teškoj nevolji koja ih je zadesila. Ove su deputate primili u Sarajevu, gdje su hladno odbijeni s izgovorom da “dotični krajevi ne pripadaju Bosanskom ejaletu i da se zato oni neće miješati u tuđe poslove”.⁵³ Prema podacima ruskog konzulata u Sarajevu, iz Smederevskog sandžaka je 1867.–1868. god. prešlo u Bosnu blizu 30.000 muslimana.⁵⁴ Prema popisu iz 1874. godine u

49 V. Stojančević, *Iz srpske nacionalne prošlosti*, Beograd, 1998., 51-52; opšir. D. Pantelić, *Beogradski pašaluk pred prvi srpski ustanak 1794–1804*, Beograd, 1949. Vuk Karadžić je pisao o ovom sandžaku krajem XVIII stoljeća: “Svuda Turci žive samo po gradovima i po varošima i palankama, a Srbi samo po selima... narod srpski nema drugih ljudi osim seljaka. Ono malo Srba što živi po varošima, kao trgovci i majstori zovu se varošlije”.

50 “NIN”, br. 2507, Beograd 14. januar 1999.

51 Upor. R. Ljušić, *Istorija srpske državnosti*, knj. II, Novi Sad, 2001., 367; D. Tanasković, *Islam i mi*, Beograd, 2000., 126-128; I. Banac, *Teret lažne povijesti*, Forum Bosnae, br. 18, Sarajevo, 2002., 45; N. Cigar, *Uloga srpskih orijentalista u opravdanju genocida nad muslimanima Balkana*, Sarajevo, 2000., 56.

52 On piše: “Bosna je prva zemlja u Carstvu u kojoj sam video muslimane, muškarce i žene, prinuđene da po ulicama i po putevima, mole za milost. To su bili nesrećni muslimani iz Srbije koje su zbog tamošnjih nereda oterali u izbeglištvo. Ova pojava koja ne služi na čast Bosancima dokazuje koliko oni malo utiču na druge Turke što se tiče milostinje i kolika je njihova sebičnost prema svima drugim koji nisu rođeni među njima” – prema: T. Đorđević, *Srbija pre sto godina*, Beograd, 1946., 189.

53 Prema: H. Čišić, *Mostar u Herceg-Bosni*, Mostar, 1991., 233.

54 Upor. I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856–1878*, Sarajevo, 1988., 91; M. Pelesić, *Pogovor*, u: P. J. Cohen, *Srpski tajni rat. Propaganda i manipulacija historijom*, Sara-

BANDŽOVIĆ

kneževini Srbiji je bilo 1,003.900 stanovnika. Od toga je bilo tek 140 muslimanskih porodica koje su ostale da žive u Malom Zvorniku i Sakaru.⁵⁵ Dio muslimana koji se iselio iz Beograda osnovao je u blizini Istanbula selo istog imena. Neki od beogradskih muslimana otišli su u Niš. Iz ovog grada će, nakon njegovog pada u srpske ruke 1878. godine nastaviti dalje sa svojim putešestvijem. Ponovno su bili primorani u veoma kratkom periodu da se sele. Milan Milićević zaključuje: “Čudnovata je sudbina mnogih između ovih Turaka. Njih ima koji su se rodili u Jagodini. Odatle ih je digao Knez Miloš i saterao u Beograd. Iz Beograda krenuo ih je Knez Mihailo u Niš. Iz Niša potisnuo ih je Kralj Milan dalje. Turci se iseljavaju u Prištinu, Skoplje, Prizren, Solun.”⁵⁶ Iseljavanjem muslimana započeo je kraj beogradskih džamija, iako je prema osmansko-srpskom sporazumu iz 1865. godine bilo utvrđeno da se one ne ruše. Pod okriljem mraka su “slučajno” u raznim dijelovima grada eksplodirale mine podmetnute pod džamije.⁵⁷ Vladimir Karić iste godine objavljuje: “Nestalo je u Beogradu i onih mnogobrojnih munareta, koja su mu, još iz daleka gledanome, davala, živopisni tip prave, istočnjačke, muhamedanske varoši; danas ih pažljivo oko može tek dva da raspozna, ali ni sa jednoga od njih ne razleže se više glas mujezina.”⁵⁸ Felix Kanitz je 1887. godine u Beogradu zatekao samo jednu – Bajrakli džamiju, koju je 1690. godine podigao sultan Sulejman III.⁵⁹ Mnoge umjetnički isklesane i živopisno ukrašene nadgrobnne ploče i nadgrobnni kamenovi sa turbanom uzidani su u novogradnje, “koje su brzo nicala između porušenih turskih kuća ili su neposredno dograđivane na njima”.⁶⁰ Beograd je početkom XX stoljeća ličio na “počišćeni ruski grad”. Užice koje je u prvoj polovini XIX stoljeća bilo, pored Beograda, najveća

jevo, 1996., 260; E. Tihic, *Protjerivanje muslimanskog stanovništva iz Beogradskog pašaluka i njegovo naseljavanje u Posavini*, u: *Bosanska Posavina – dio cjelovite Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1997., 160-161; opšir. S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije u sjeveroistočnu Bosnu (1862.–1867.)*, Mak, br. 33, Novi Pazar, 2003., 80-89.

55 I. Hasan, *Islamski spomenici u Malom Zvorniku*, “Islamska misao”, br. 46, Sarajevo, oktobar 1982.

56 Kosta N. Hristić je pisao da su “Turci Beograđani” iz Niša: “*posle 1878. godine otišli dalje na jug, u Skoplje, da nas tamo opet dočekaju 1912. godine*” – upor. M. Milićević, *Kraljevina Srbija*, Beograd, 1886., 108; K. Hristić, *Zapisi starog Beograđanina*, Beograd 1983, 81; S. Popović, *Putovanje po Novoj Srbiji (1878. i 1880.)*, Beograd, 1950., 345; H. Suljkić, *Iseljavanja milom ili silom*, “Preporod”, br. 13-14/662-663, Sarajevo, 1. jul 1999. Tridesetih godina XX stoljeća izvršena su pokrštavanja preostalih 40 muslimana u selu Malči kod Niša. Hafiz Muhamed Pandža ističe i slučaj pokrštavanja muslimana u Žitnom Potoku u prokupačkom srezu; opšir. M. Pandža, *Pokrštavanje muslimana u okolici Niša*, Glasnik, VIII, br. 1, Sarajevo, 1940., 6-12.

57 Lj. Nikić, *Džamije u Beogradu*, Godišnjak grada Beograda, knj. V, Beograd, 1958., 162-163.

58 V. Karić, *Srbija: Opis zemlje, naroda i države*, Beograd, 1997.; 666.

59 M. R. Delić, *Turske starine u Beogradu*, “Beogradske novine”, br. 1-3, Beograd, 1930.; A. Talundžić, *Džamije u Beogradu poslije odlaska Turaka-Osmanlija 1867. godine*, “Preporod”, br. 27, Sarajevo, 15. oktobar 1971.

60 Upor. F. Kanic, *Srbija*, I, Beograd 1985, 52-53; O. Zirojević – M. Prodanović, *Feliks Kanic – svedok kraja tursko-osmanske civilizacije u Srbiji*, “Helsinkička povelja”, br. 51, Beograd, april 2002; Lj. Nikić, *Džamije u Beogradu*, 170-171; D. Đurić-Zamolc, *Džamije u užoj Srbiji iz XIV-XIX veka*, u: *Gradska kultura na Balkanu (XV-XIX vek)*, Beograd, 1984., 334-335; A. Talundžić, *Beogradske džamije*, Mak, br. 20, Novi Pazar, 1997., 98-99.

Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti

“turska” varoš u Smederevskom sandžaku – “mali Carigrad” na Đetinji, imalo je sličnu sudbinu. To je bio grad trgovaca i zanatlija. Srpski hroničari su pisali da je bilo divno pogledati grad sa Tatinca i okolnih brda, “kako se po njemu bijele kule kao da su od sira. No, to je bilo do 1862. godine, a tada je odzvonilo i Turcima i gradu sa njegovim kulama”.⁶¹

Muhadžiri iz Smederevskog sandžaka, odnosno kneževine Srbije, naselili su se 1862.–1867. na teritoriji Bijeljine, Janje, Kozluka, Zvornika, Srebrenice, Vlasenice, Brčkog, Kladnja, Tuzle, Gračanice. Muhadžiri osnivaju tada nova naselja: Brezovačko Polje, Gornju Aziziju (Bosanski Šamac), Donju Aziziju (Orašje). Naselja su građena sa širokim, pravim ulicama. Između njih je ostavljan prostor za trgove, bašte i džamije. Dio muslimana iz Smedereva, Kladova i Beograda otišao je u Rumeliju, u Vidin i Niš, dok su neki prelazili i Bosfor, nastanjujući se po anadolskim varošima. Porta je bila primorana da brzo prihvati mnogobrojne muhadžire i da im odredi nova boravišta. Svako se morao naseliti tamo gdje mu je određeno, što je izazivalo nezadovoljstva iseljenika, ali nisu imali izbora.⁶² Porta je još 1857. godine izdala zakon koji je porodicama muhadžira obećavao zemlju, kao i oslobađanje od poreza i služenje vojnog roka od šest do dvanaest godina, u ovisnosti o mjestu naseljavanja.⁶³ Tokom Krimskog rata (1854.–1856.), kao i nakon njegovog okončanja započeo je veliki talas iseljavanja Tatara sa Krima u Osmansko carstvo. Iseljavanje većih razmjera započelo je 1859. i trajalo je do 1862. godine. Porta je još 1857. god. izdala zakon koji je porodicama muhadžira obećavao zemlju, kao i oslobađanje od poreza i služenje vojnog roka od šest do dvanaest godina, u ovisnosti o mjestu naseljavanja. U periodu 1855.–1862. emigriralo je približno 240.000 Tatara. Porta je krajem 1859., u okviru Ministarstva trgovine, osnovala posebno odjeljenje – Komisiju za muhadžire, koja je imala zadatak da se stara o naseljavanju Tatara.⁶⁴ Migracioni procesi većih razmjera bili su šezdesetih godina XIX stoljeća nastavljeni naseljavanjem Čerkeza protjeranih sa Kavkaza, kao i nešto kasnije, muslimana sa Balkana. Historičari balkanskih kršćanskih zemalja, i sami pod pritiskom već ustaljenih predrasuda, o viševjekovnom balkanskom mraku pod Osmanlijama, “borbe krsta protiv nekrsta”, “turskog sindroma”, kao i politike neprevaziđenog nacionalizma, tumačili su i opravdavali proces iseljavanja kao sasvim normalnu pojavu, kao i ono što se svakako podrazumijevalo nakon propasti osmanske uprave, da se muslimansko stanovništvo, bez obzira na etničke razlike, vjerski i politički identificira sa

61 H. Suljkić, *Prilog proučavanju prošlosti Užica iz osmanlijskog doba (1463–1862)*, Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 1, Sarajevo, 1991., 42; S. Kostić, *Memoarske slike prošlosti Užica (Iz “Samoukog rukopisa” Miladina Radovića)*, Užički zbornik, br. 6, Titovo Užice, 1977., 322.

62 Š. Hodžić, *Doseljavanje muslimanskog stanovništva u Tuzlu*, Glasnik, IVZ, br. 2, Sarajevo 1979, 176; opšir. S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Smederevskog sandžaka u Bosanski ejalet (1804.–1813.)*, Mak, br. 34-35, Novi Pazar, 2003., 94-104.

63 F. Žoržon, *Poslednji trzaji (1878–1908)*, u: *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd, 2002., 589, 633.

64 C. J. Shaw – E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, II, Cambridge University Press, 1977., 115-117; M. Jagodić, *Naseljavanje Kneževine Srbije 1861–1880*, Beograd, 2004., 33-34.

BANDŽOVIĆ

Osmanskim carstvom, te da podijeli njegovu sudbinu. Do Berlinskog kongresa muslimanska manjina u kršćanskoj državi nije bila dozvoljena niti tolerirana.⁶⁵ “Svetska nauka” je, prema mišljenju dr. Milorada Ekmečića, “odavno zauzela stanovište” da je do progona muslimana, sa evropskog teritorija u svim ratovima koje je Osmansko carstvo do 1878. gubilo, dolazilo zbog nepostojanja bilo kakve odredbe u međunarodnom pravu da se “muslimanska manjina u oslobođenom teritoriju” mora zaštititi.⁶⁶

Nacionalne države na Balkanu nastajale su u XIX stoljeću putem nasilja, pljačke i masovnih progona “nepodobnih” etničkih i vjerskih zajednica, prije svega, muslimana. Oni su bili prva žrtva njihovog nastanka i ekspanzije. Bugarski pokret za neovisnost (1876.–1878.) završen je progonom najmanje pola miliona muslimana. U septembru 1877. godine bilo je blizu 150.000 izbjeglih muslimana sa područja Plevne, Selve i Lovce. Bugari su nemilosrdno rušili muslimanske gradske četvrti, zemlja muslimana je bila javno rasprodata, mezarja prekopana.⁶⁷

Osmanski predstavnici su na Berlinski kongres 1878. godine bili pozvani samo iz jednog jedinog razloga – da daju velike teritorije onim zemljama koje su velike sile smatrale pogodnim. Balkanski kongres je stvorio nacionalne države na Balkanu, ali i “kvasac” za buduće ratove.⁶⁸ Stvaranje država na Balkanu nije značilo samo diskontinuitet sa političkom prošlošću, “nego i odbacivanje te prošlosti”. Nacionalna država je smatrana neprevaziđenim oblikom organiziranja, ključnim faktorom u međunarodnim odnosima i najboljim faktorom političke stabilnosti. Agresivnost je bila vitalni uvjet za postojanje novih balkanskih država u skladu

65 M. Ekmečić, *Revolucija i romantizam*, Letopis Matice srpske, knj. 474, sv. 5, Novi Sad, 2004., 654.

66 M. Ekmečić, *Opažanje o Srbima u turskom časopisu “Perceptions” za februar 2000.*, Radovi, br. 3, Banja Luka, 2000., 181. Bečki kongres 1815. je, prema njegovom sudu, to pravdao “prirodom islamskih ratova” koji se po raznim odredbama ne završavaju mirom, nego samo primirjem. Svi zarobljenici, ukoliko kao muslimani žele ostati na “oslobođenoj strani” moraju promijeniti vjeru, kao i kršćani na “turskoj strani”. Po “tradiciji koju je prekinuo tek Berlinski kongres” – piše ovaj historičar, “kad sultan gubi delove evropskog zemljišta, muslimanska manjina se međunarodno-pravno ne priznaje” – prema: M. Ekmečić, *Srpski narod u borbi za nezavisnu državu*, “NIN”, br. 2772, spec. dodatak, Beograd, 12. februar 2004.

67 V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, Beograd, 1983., 538-539; E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije od pada Despotovine (1459) i njegova sudbina*, 174-175. Vladimir Dedijer je, o progonu muslimana iz krajeva koji su pripali Srbiji, zabilježio da su njoj na Berlinskom kongresu “ponuđena četiri okruga na istoku”. Osmanski predstavnik je “zahtevao je da se na ovim teritorijama koje treba da se ustupe Srbiji izvrši plebiscit, kako bi se stanovništvo odlučilo želi li da dalje ostane pod osmanlijskom vlašću. Čim se saznalo o ovom prijedlogu, vlada Kneževine Srbije hitno je naredila svojoj vojnoj komandi da nekoliko divizija razvije u lanac, naročito u Toplici i prebaci sve albansko stanovništvo, dajući tim ljudima samo petnaest minuta da povedu stoku i uzmu najnužnije stvari” – prema: V. Dedijer – A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941–1945. Zbornik dokumenata i svedočenja*, Sarajevo, 1990., XIX.

68 M. Gleni, *Balkan 1804–1999*, I, Beograd, 2001., 152; K. Karpat, *The Balkan National States and Nationalism: Image and Reality*, Islamic Studies, Vol. 36, Number 2-3, Islamic Research Institute, Islamabad, 1997., 330-331.

Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti

sa lekcijom koje su im dale evropske sile: ekspanzija ili propast.⁶⁹ Nacionalni identitet ovih država temeljio se prevashodno na religijskoj, a tek onda na lingvističkoj i historijskoj osnovi. Sastavni dio integracione ideologije su mitovi i predstave o srednjovjekovnoj historiji. Potiskivanje muslimana pratio je san o obnovi Srednjeg vijeka.⁷⁰

Balkanski kongres je priznanje neovisnosti novih balkanskih država povezao sa njihovim prihvatanjem principa nediskriminiranja na vjerskim osnovama.⁷¹ Uspostavljeni sistem zaštite manjina nije bio prikladan jer nije posjedovao nadzorne mehanizme koji bi kontrolirali praktičnu primjenu preuzetih obaveza. Trend ka demografskoj deosmanizaciji prisutan je u cijeloj historiji balkanskih nacionalnih država tokom XIX stoljeća.⁷² One pojedinačno nisu mogle pobijediti Osmansko carstvo, ali su bile na strani onih koji su pobjeđivali. Balkan je u XIX stoljeće ušao kao, potencijalno, jedinstvena cjelina koja je u odnosu na Zapad bila Istok, a izašao iz njega, rascijepljen, kao područje koje još u odnosu na Zapad, nije bilo ni Istok, ni Zapad, nego nešto između.⁷³ Historija stvaranja nacija i država na Balkanu je uvijek bila historija secesionizma i ekspanzije, otcjepljenja iz višenacionalnih država uz istovremene pretenzije ka velikonacionalističkoj zamisli. Veličina, oblik, stepen razvoja, pa i postojanje balkanskih država, bili su u krajnjem stepenu uređivani voljom velikih sila, što se odražavalo i na njihovu stabilnost. One su nerijetko zloupotrebljavale balkanske države u nadi da će time ostvarivati utjecaj na njih.⁷⁴

Dio muslimana će u Bosnu doći i iz krajeva koji su 1877.–1878. pripali Crnoj Gori, posebno iz Nikšića i Kolašina. Nikšić je, po Jovanu Cvijiću, bio najsilnija “muhamedanska varoš” na Balkanu. O veličini grada svjedočila je i izreka: “Šeher Moštanica (dio Nikšića – prim. S. B.) Mostar kasabica”. Nazivali su ga “ključaonicom Hercegovine”.⁷⁵ Ulazak okupacionih trupa Austro-Ugarske, na osno-

69 Upor. M. Imamović, *Berlinski kongres i južnoslavenski prostor*, Pregled, br. 10-11, Sarajevo, 1978., 1191-1205; K. Čavoški, *Uvod u pravo*, I, Beograd, 1995., 168; V. Dimitrijević, *Može li se država-nacija na Balkanu pomiriti sa svojim građanima*, Reč, br. 43, Beograd, 1998., 187; M. Dogo, *Odgovor na “Razmišljanja”... prof. dr. Milča Lalkova, objavljena u Godišnjaku za društvenu istoriju III-3 (1996)*, Godišnjak za društvenu istoriju, sv. 1, Beograd, 1997., 95.

70 S. Čirković, *Rabotnici, vojnici, duhovnici: Društva srednjovekovnog Balkana*, Beograd, 1997., 184.

71 C. A. Macartney, *National States and National Minorities*, New York, 1968., 160-166.

72 M. Dogo, *Muslimani kao etničke i verske manjine u jugoistočnoj Evropi između dva svetska rata*, u: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, Beograd, 1997., 455.

73 E. Skopetea, *Orijentalizam i Balkan*, Istorijski časopis, knj. XXXVIII, Beograd, 1991., 133-134; opšir. S. Bandžović, *Balkan i historioografski stereotipi*, Beharistan, br. 7-8, Sarajevo, 2002., 179-201.

74 T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd 2002, 467; S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2000, 489-490.

75 Upor. V. Miljanić, *Stodvadesetogodišnjica oslobođenja Nikšića od Turaka*, Istorijski zapisi, br. 3, Podgorica, 1997., 109; M. Memić, *Sarajevo kao migracioni centar Muslimana iz Crne Gore*, u: *Prilozi historiji Sarajeva*, Sarajevo, 1997., 491-493; S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Crne Gore 1878. godine*, Mak, br. 24, Novi Pazar, 1998., 83-84; M. Šobajić, *Muhamedanizam hercegovački, karakteristika poturica*, Almanah, br. 7-8, Podgorica, 1999., 215-216.

BANDŽOVIĆ

vu mandata Berlinskog kongresa, u Bosnu, dovest će nakon slamanja narodnog otpora ubrzo do masovnog iseljavanja Bošnjaka u krajeve Osmanskog carstva. Bošnjaci u Sandžaku, ostajući pod osmanskom upravom, ostali su odsječeni od Bosne – svoje duhovne matice.⁷⁶ U vrijeme skupa u Berlinu u službeno austro-ugarsku terminologiju uveden je za Bosnu dvočlani naziv Bosna i Hercegovina. Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine biće kontinuiran proces. Tek kada su ove migracije odjeknule Evropom i zaprijetile prestižu Austro-Ugarske, ona ih je počela stišavati slabim mjerama.⁷⁷

Austro-Ugarska nije objavljivala opće brojeve iseljenika iz raznih, najviše političkih razloga. Prema njenim zvaničnim podacima, iz Bosne i Hercegovine se od 1878. do 1918. iselilo 63.000 Bošnjaka. Prema procjenama Đorđa Pejanovića, iz BiH se 1878.–1912. iselilo blizu 140.000 Bošnjaka. Prema Vojislavu Bogićeviću, taj broj iznosi 150.000, a prema Sulejmanu Smlatiću iz BiH se 1878.–1912. iselilo najmanje 160.000 Bošnjaka.⁷⁸ Mustafa Imamović procjenjuje da se broj iseljenih do 1878. do 1918. kreće blizu 180.000 osoba.⁷⁹ Seobe u Osmansko carstvo gutale su cijele porodice. Bosanski muhadžiri su se rasuli preko Sandžaka, Kosova, Albanije i Epira sve do Janjine, kao i po rumelijskim oblastima. Dio muhadžira došao je i u Sandžak koji je bio jedan od muhadžirskih balkanskih centara u XIX stoljeću.⁸⁰ Po novopazarskom kraju su naseljavani i brojni muhadžiri iz

76 F. Friedman, *Islam kao nacionalni identitet: bosanskohercegovački muslimani slavenskog porijekla (s osvrtom na muslimane Novopazarskog sandžaka)*, Forum Bosnae, br. 18, Sarajevo, 2002., 91. Granica koja je razdvajala Bosnu od Rumelije, bila je obilježena pobijenim kamenom u blizini sela Mali Svinjar kod Kosovske Mitrovice – prema: M. Hadžijahić, *O manjinskim etničkim skupinama u Bosni i Hercegovini u XVIII i XIX stoljeću, do okupacije 1878*, Prilozi, br. 18, Sarajevo, 1981., 211.

77 V. Bogićević, "Džulusi – humajun hazreti šerifi", *Godišnjak Društva istoričara BiH*, god. XVII, 1966.–1967., Sarajevo, 1969., 320; A. J. Taylor, *Habsburška monarhija 1809–1918*, Zagreb, 1990., 265-268.

78 Upor. M. Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosanskih muslimana*, Sarajevo, 1940., 32; S. Smlatić, *Iseljavanje jugoslovenskih Muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini*, u: *Iseljeničtvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze sa domovinom*, Zagreb 1978; Đ. Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd, 1955., 45; *ABC Muslimana*, prired. A. Purivatra – M. Hadžijahić, Sarajevo, 1990., 23-24; E. Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, 106-107.

79 Upor. M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, Sarajevo, 1996., 62; E. Pelidija, *Bošnjaci u inozemstvu*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, tribina br. 45, Sarajevo, 1996., 5.

80 To su, pored ostalih, sljedeće: Zejnelovići i Mahmutovići u Voljevcu i Radojevoj Glavi kod Bijelog Polja (iz Bosne), Bošnjaci u Novoj Varoši i Varevu (iz Bosne), Gološi u Noćajama (iz Hercegovine), Grudići u Novom Pazaru (iz Bihaća), Delimeđci, odnosno Husići u Delimeđu (iz Bosne), Demovići u Novom Pazaru, Rvatskoj i Goduši (iz Bosne), Ikovići u Novom Pazaru (iz Bosne), Jandrići u Novom Pazaru (iz Hercegovine), Kriještoreci u Novoj Varoši, Prijepolju i Tutinu (iz Hercegovine), Kurahovići u Novom Pazaru (iz Gacka ili Bugojna), Kurtovići u Novom Pazaru (iz Hercegovine), Malmudirovići u Novom Pazaru (iz Bihaća, gdje su se prezivali Rosići, pa Mula-Alići), Komserovići u Novom Pazaru (iz Travnika), Harčinovići u Novom Pazaru (iz Gračanice), Mehovići u Trnavi (iz Korjenica kod Goražda), Mustafići u Novoj Varoši i Novom Pazaru (iz Sarajeva, gdje su se prezivali Slinići), Pašovići u Novom Pazaru (iz Livna 1883. i Foče 1910.), Planići u Novom Pazaru (iz Hercegovine), Redžepfendići u Novom Pazaru (iz Bihaća gdje su se prezivali Rosići, Hadžialići i

Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti

Smederevskog sandžaka, nakon 1804., 1833. i 1867. godine.⁸¹ Šezdesetih godina tog stoljeća na Balkan pristižu deseci hiljada Čerkeza protjeranih sa Kavkaza. U Novom Pazaru ih je bilo 20-30 kuća. Zbog nesnalaženja i stalnih bolesti, mahom su napustili ovaj grad i otišli na Kosovo. U njihove kuće naselit će se kasnije neki muhadžiri iz Bosne.⁸² Srpski konzul u Prištini, Branislav Nušić, pisao je o nastanjivanju bosanskih muhadžira u Feriz-beju (Uroševcu) i Kosovskoj Mitrovici, "valjda zato što se tu još osećaju u Bosni".⁸³ Povodom glasina 1902. godine da Porta namjerava da bosanskohercegovačke muhadžire preseli iz Male Azije u Sandžak prema bosanskoj granici, *austro-ugarsko* ministarstvo vanjskih poslova naredilo je svom poslaniku u Istanbulu da energično intervenira kod Porte, ukazujući da bi to značilo povredu prijateljskih odnosa, koje je Monarhija njegovala prema Osmanskom carstvu.⁸⁴

Prve naseobine Bošnjaka u Anadoliji nastale su nakon 1878. na području od Smirne do Eski-Šehera, oko Burse, Jenišehera, u okolini Ankare, te u samom Istanbulu, Karamurselu, Inegolu, Bigi, Afium-Karahisar, Ismidu, Hamdiji.⁸⁵ Jedan manji broj Bošnjaka se nastanio i u arapskim provincijama Osmanskog carstva. Neposredno pred okupaciju BiH, neke ugledne mostarske porodice (Stupac, Čehajić, Hadžijahić, Rizvanbegović, Lakišić, Drače, itd.) poslale su svoje predstavnike u Istanbul, tražeći od tamošnjih vlasti dozvolu za useljenje. Nakon dobijanja saglasnosti pristupili su šestomjesečnim pripremama za seobu. Nove vlasti u BiH im nisu pravile nikakve smetnje u vezi s odlaskom, ali im u tome nisu ni pomagale. Iseljenici su rasprodali svoju imovinu veoma jeftino. Bile su to bošnjačke porodice mahom iz Mostara, ali iz drugih mjesta u Hercegovini, iz Trebinja, Stoca, Čapljine. Prvo mjesto u kome se zaustavilo ovih, najmanje stotinu porodica, na svom muhadžirskom putu, bio je Istanbul, a potom Izmir. Tu su

Malmudirovići), Rustemovići u Novom Pazaru (iz Stoca gdje su se prezivali Pitići, došli iz Foče 1882.), Tabakovići u Novom Pazaru (iz Rogatice), Hajradinovići u Bogačiću, Dubinju, Sjenici i Novom Pazaru (iz Bosne), Hasanbegovići u Novom Pazaru (iz Gacka), Hrnjaci u Trnavi, Lozni i Novom Pazaru (iz Hercegovine), Ciljevići u Sjenici (iz Bosne), Čivići u Novom Pazaru (iz Travnika) i dr. Opšir. M. Nedeljković, *Krst i polumeseć – najstrašnija srpska razdeoba*, Beograd – Bijelo Polje, 1993., 72-74.

81 P. Vlahović, *Etnički procesi i etničke odrednice Muslimana u Raškoj oblasti*, u: *Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i Srbi u SFR Jugoslaviji*, Beograd, 1993., 162.

82 T. Đorđević, *Čerkezi u našoj zemlji*, u: *Naš narodni život*, knj. 3, Beograd, 1984., 155.

83 B. Nušić, *Kosovo*, Beograd, 1986., 248, 286. U Kosovskoj Mitrovici su naseljeni Atići iz Tuzle, Bajtali iz Sarajeva, Bulje, Čulumi, Dedovići, Karahasanovići, Kadribegići, Krame, Čerkezi i Isanovići iz Foče, Kazagići iz Goražda, Sulejmanovići iz Bihaća, Jašarevići iz Višegrada, Tahmičići iz Sarajeva, Vražalice iz Rogatice, Hodžići i Jusufovići iz istočne Bosne; opšir. R. Kurtanović, *Bošnjaci porijeklom iz Bosne i Hercegovine u Kosovskoj Mitrovici od vremena austro-ugarske okupacije do danas*, u: *Društveni i državno-pravni kontinuitet Sandžaka*, Sarajevo, 1996., 265-266.

84 T. Kraljačić, *Stav srpske vlade prema iseljavanju Muslimana iz Bosne i Hercegovine u posljednjoj deceniji XIX vijeka*, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XXXIX, Sarajevo, 1988., 138.

85 Upor. V. Bogičević, *Emigracija Muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austro-ugarske vladavine 1878-1918*, Glasnik, VIS, br. 7-9, Sarajevo, 1951., 273; K. Karpat, *The migration of the Bosnian Muslims to the Ottoman State, 1878-1914: an account based on Turkish sources*, u: *Ottoman Bosnia. A History in Peril*, Madison, 2004., 123-125.

BANDŽOVIĆ

ostale neke porodice, dok su druge nastavile ka Siriji, prema jednom selu u neposrednoj okolini Damaska. Vlastitim sredstvima kupili su tamo imanja, na kojima su se bavili zemljoradnjom. U novoj sredini došli su brzo u sukob sa lokalnim stanovništvom, pa su iz tih razloga, kao i zbog vreline oblasti na granicama Sirijske pustinje, zatražili novo preseljenje. Nakon dobijanja saglasnosti krenuli su u Palestinu, dok je u Siriji ostalo tek nekoliko porodica. Neki su otišli u Adanu i Istanbul, dok su oni koji su se uputili i došli u Palestinu naselili u Kajzeriju, u neposrednoj blizini Haife, na palestinskoj obali Sredozemnog mora. Jedna grupa se naselila u Janunu, u blizini Nablusa.⁸⁶ Dio muhadžira, mahom iz Hercegovine, koji je 1878. god. krenuo ka Osmanskom carstvu, zaustavio se u Albaniji, u neposrednoj blizini Drača, u gradicu Šijak, u selima Borak i Kodžoe, u okolini Muzičeja.⁸⁷ Tridesetih godina XX stoljeća u Albaniji je bilo približno 15.000 muslimana južnoslavenskog porijekla.⁸⁸ Nakon Drugog svjetskog rata procjenjivalo se da u njoj ima najmanje 17.000 Bošnjaka – potomaka muhadžira.⁸⁹

Iseljavanje u Osmansko carstvo je poremetilo demografsku sliku BiH, naročito kod bošnjačkog stanovništva. Bošnjaci prema popisu 1879. godine, činili 38,73 % ukupnog stanovništva (kao i 70,70% gradskog stanovništva) a 1910. procent Bošnjaka je u ukupnom broju opao na 32,25% (u gradovima na 50,75%), što govori da je procent Bošnjaka smanjen za 6,48% a u gradovima za 19,94 procenta. Do 1910. prirast kod bošnjačkog stanovništva iznosi samo 36%, kod pravoslavnog živilja 66% a broj katolika zbog velikog priliva doseljenika raste za 107%. Nakon 1878., god. a naročito Hercegovačkog ustanka 1882. god. formirana je bošnjačka politička emigracija u Istanbulu koja je pokušavala utjecati na događaje u Bosni. Vodeće ličnosti su u početku bili pljevaljski muftija Vehbi ef. Šemsekadić, Ibrahim Fehmi ef. Đumišić te Šahinpašić iz Banja Luke. Kao visoki osmanski funkcioneri djelovali su Mehmed Ali-paša Rizvanbegović, Osman Mahzar-paša Čengić, Hamdi beg Resulbegović, Mehmed-beg Jajčanin, a u samoj sultanovoj sviti bili su kao silahšori, među ostalim, Bećir-aga Bihorac, Omer-aga Plava, Zaćir-aga Nikšić, Emin-aga Travničanin i drugi. Docnije se bošnjačkoj

86 N. Seferović, *Kolonija hercegovačkih Muslimana u Kajzeriju u Palestini*, Zbornik radova Etnografskog instituta, knj. 12, Beograd, 1981., 54-56. U Kajzeriju će ostati sve do proglašenja izraelske države 1948. kada će, silom prilika, biti raseljeni po susjednim arapskim zemljama, a ovo će naselje prestati da postoji.

87 M. Stojković, *Albanska politika asimilacije jugoslovenskih nacionalnih manjina*, Sveske, br. 26-27, Sarajevo, 1989., 107-108; A. Mehmedović piše 1990. o obilasku ovih sela: "Pred nas izišlo cijelo selo, i stari i mladi, i muško i žensko." Govorili su: "Neka ste nam došli, braćo, priredili ste nam najsretnije trenutke u našem životu... Ne ostavljajte nas ovdje, vodite nas sa sobom" – prema: A. Mehmedović, *Islam u zemlji dvoglavog orla*, "Muallim", br. 8, Sarajevo, maj 1991.

88 M. Jeftić, *Međuvrški odnosi stanovništva Albanije i albanski Srbi*, Srpski književni glasnik, br. 9-10, Beograd, 1994., 128.

89 Z. Lakić – T. Žugić, *Položaj jugoslovenskih manjina u Albaniji od 1945. do danas*, Mostovi, br. 122-123, Pljevlja, 1992., 147-148. I oni su, poput ostalih muhadžira, bili izloženi albaniziranju. Osmanagići su postali *Osmani*, Bešlići *Bašle*, Bašići *Baše*, Jahići *Jahje*, Bulići *Buljaje*, Salagići *Salagaje*, Pašići *Paše*, Smajići *Smaje*, Dizdarevići *Dizdari*, Kadići *Kadije*, Hadžiomerovići *Hadži*, Beganovići *Begani* itd.

Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti

emigraciji priključio i Ali Fehmi ef. Džabić, vođa pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju. Vremenom su ovi emigranti osnovali i svoj klub koji je imao oko blizu članova. Predsjednik kluba je bio Ali Šefket ef. Alićehić-Junuzefendić, porijeklom iz Travnika.⁹⁰ Prema procjeni austrougarskih vlasti, za vrijeme Prvog balkanskog rata u osmanskoj vojsci nalazilo se približno 20.000 muhadžira iz BiH. U Ataturkovoj armiji je, također, bilo dosta muhadžira iz nekadašnjih osmanskih provincija na Balkanu. Među njima je bilo i Bošnjaka iz Bosne i Sandžaka. Znaatan broj Bošnjaka uspio je napraviti i visoku vojnu karijeru u obnovljenoj turskoj armiji.⁹¹

Sedamdesetih godina XIX stoljeća muslimani su sačinjavali polovinu ukupnog stanovništva Balkana. Na tom prostoru 1870.–1890. god. pobijeno više od 300.000 muslimana, a više od miliona ih je prognano u Anadoliju do kraja tog stoljeća.⁹² Simon Vejl je pokazala da su rasni i etnički projekti, koji dovode do masovnog izbjeglištva, u osnovi, usmjereni na slamanje čovjeka, ljudske duše. Ona kaže da su potrebe duše, njena prava, neodvojivi od ideje postojanja. Ne postoji samo ljudski život kao takav, on uvijek podrazumijeva određen okvir da bi imao smisla. Izbjeglištvo je jedan od najsnažnijih načina da se taj okvir ukine i čovjek slomi, jer kako ona navodi: “Imati korijene je možda najvažnija i najmanje shvaćena potreba ljudske duše”. Muslimansko stanovništvo Balkana, nekada jedinstvenog geografskog regiona Rumelije, koje je do 1877.–1878. činilo većinu u mnogim područjima, odlukama Berlinskog kongresa, podijeljeno je u različite nemuslimanske, međusobno suprotstavljene nacionalne države, odsječene od Osmanskog carstva. Milioni muhadžira kretali su se prema unutrašnjosti osmanske države. Masovni priliv muhadžira otvorio je Porti brojne, hronične probleme prehrane, smještaja i zdravstvene zaštite stotina hiljada ljudi koji su posebno nagnuli u velike gradove.⁹³ Nakon 1878. muhadžiri su dobili pravo da se naseljavaju po urbanim zonama. Oko centralnih anadolskih gradova, od tada izrastaju muhadžirski kvartovi koji su se razlikovali po planu i tipu naseobina. Takav je bio i slučaj bosanskog kvarta u Ankari, ili nekoliko kvartova u Čorumu, sagrađenih 1881.–1892. godine. Muhadžiri sa Balkana donosili su sa sobom znanje, a ponegdje i kapital. Njihov doprinos je bio značajan i na intelektualnom planu.⁹⁴

90 M. Ramadanović, *Bosanska emigracija u Osmanskom carstvu i sultanov suverenitet u Bosni i Hercegovini*, Znakovi vremena, br. 9-10, Sarajevo, 2000., 323.

91 General Rifat Matardžija, porijeklom iz Ljubinja u Hercegovini, bio je dugogodišnji komandant jedinica turske armije u istočnoj Trakiji, te kasnije komandant žandarmerije. Asim Gunduz iz Tuzle je bio armijski general. Šukri Alibeg Fetahagić iz Trebinja, pukovnik, bio je načelnik generalštabnog obavještajnog ureda. Veći broj Bošnjaka bio je među oficirima i podoficirima u armiji i žandarmeriji – opšir. M. Pelesić, *Bošnjaci na svjetskim ratištima*, 75-76.

92 R. Mahmutćehajić, *Trajnost stradanja*, Glasnik, Rijaset IZ u RBiH, br. 7-9, Sarajevo, 1996., 397; opšir. S. Bandžović, *Migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu krajem XIX stoljeća*, Znakovi vremena, br. 15, Sarajevo, 2002., 268-291, Isti, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo, 2006.

93 D. Kicikis, *Osmanlijsko Carstvo*, Beograd, 199, 110; K. Beydilli, *Od Kučuk Kajnardže do propasti*, u: *Historija Osmanske države i civilizacije*, Sarajevo, 2004., 122.

94 F. Žoržon, *Poslednji trzaji (1878–1908)*, 657-658.

BANDŽOVIĆ

U Makedoniji se od 1875. do 1881. našlo, prema nekim podacima, blizu milion muhadžira iz Bugarske, Bosne i Hercegovine, novopripojenih krajeva Srbije i Crne Gore. Izbjeglice su pristigle i u Sandžak i na Kosovo. Izoliranje Sandžaka će započeti 1878. nakon traumatičnog odvajanja od Bosne i Hercegovine i zamiiranja njegove vitalne, trgovačke uloge, što će brzo dovesti do njegove ekonomske marginalizacije i osiromašenja. Osjećanje zajedništva sa Bosnom i Hercegovinom i tamošnjim muslimanima, kod muslimana u Sandžaku bit će, pored svega, iskazivano veoma emotivno, snažno i trajno.

Nastala, tzv. "turska ostrva" na Balkanu su nakon 1878. godine sve više sužavana, ili su potpuno iščezla sa površine zbog iseljavanja muslimana i violentnog prodora kršćanskog stanovništva.⁹⁵ Evropske sile su se užasavale počinjenih zločina nad muslimanima, ali su redovno legalizirale osvajanja i rezultate etničkih čišćenja. One nisu muslimanskim narodima na Balkanu otvorile mogućnost države, već samo vjerske opstojnosti. Muslimanski narodi kao da su, barem prešutno, prihvatili tada raširena i nametnuta razmišljanja da oni nisu i da ne mogu biti državotvorni i nacionalnotvorni element.⁹⁶ Protjerivanja i masovni egzodusi citavih populacija svoj su vrhunac doživjeli u balkanskim ratovima (1912.–1913.). Muslimansko stanovništvo u krajevima zahvaćenim ratnim požarom, pa i u Sandžaku, na Kosovu, i u Makedoniji, biće izloženo nevoljama koje će dovesti do novih iseljeničkih talasa.⁹⁷ Vlade pobjedničkih balkanskih država nastojale su kreirati monolitne nacije što je ostavilo malo prostora za postojanje etničkih, jezičkih i vjerskih manjina.⁹⁸ Sa balkanskim ratovima okončan je proces eliminiranja osmanske uprave na većem dijelu Balkana, započet 1877.–1878., god. transformirajući pritom muslimane od dominantne grupe u nezaštićenu, pasiviziranu manjinu. Najmanje 1,5 miliona registriranih muhadžira 1878.–1918. napustilo je Balkan, ne uzimajući u obzir veliki broj ljudi koji su ilegalno prešli osmanske i turske granice.⁹⁹

Prvi balkanski rat označit će početak iseljavanja Bošnjaka iz Sandžaka u Tursku koji će trajati sve do sedamdesetih godina XX stoljeća. Iseljavanjima će biti zahvaćene i muslimanske zajednice na Kosovu, u Makedoniji, Grčkoj, Rumuniji i Bugarskoj. Muslimani Balkana, kako uočava dr. Fikret Karčić, danas pate od nedostatka vlastitog historijskog sjećanja. Njihovo historijsko iskustvo nije kondenzirano i generacijski prenošeno. Očito je da oni žive, misle i stvaraju u uskim okvirima grupa kojima pripadaju, a da pripadnost muslimanskom krugu Balkana ne postoji u njihovoj svijesti u nekoj formi "imaginarnе zajednice". Dugotrajni proces balkanizacije doveo je do partikularne egzistencije, kao i do isparcelizirane

95 T. Kovalski, *O balkanskim Turcima*, u: *Knjiga o Balkanu*, I, 180.

96 E. Karić, *Bosanske muslimanske rasprave za i protiv obnove i reforme u XX stoljeću*, Beharistan, br. 5-6, Sarajevo, 2002., 162.

97 S. Bandžović, *Sandžak u balkanskim ratovima (1912.–1913.)*, Tutinski zbornik, br. 4, Tutin, 2003., 90-102.

98 K. Karpat, *Građanska prava muslimana Balkana*, u: *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX vijeku*, priredio F. Karčić, Tuzla, 2001., 117.

99 K. Karpat, *The Ottoman Population 1830–1914*, vol. 1, Madison, 1985., 4.

Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti

rane svijesti. Partikularizam je kod muslimana, s druge strane, onemogućavao razmjenu iskustava, saradnju i ispoljavanje solidarnosti u vremenima kada je to bilo nužno.¹⁰⁰

Broj Bošnjaka u BiH povećao se do 1879. do 1921. za 32,4 odsto, a stanovništvo BiH za 63,2 odsto. Slab porast bošnjačke populacije bio je prouzrokovan velikim iseljavanjima u Osmansko carstvo, kao i Prvim svjetskim ratom u kojem su imali gubitak gotovo 69.000 duša. Populacija Bošnjaka je 1910.–1921. god. bila smanjena za 24.252 osobe. Godišnja stopa ovog pada bila je za četiri puta veća od stope koja se odnosi na čitavu Bosnu i Hercegovinu. Osnovni uzrok tome je bio Prvi svjetski rat, ali bi procentualni pad bio manji da prethodni egzodus nije učinio svoje. Opadanje Bošnjaka u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine, započeto sredinom XVII stoljeća, nastavljeno je sve do kraja druge decenije XX stoljeća.¹⁰¹ U Drugom svjetskom ratu stradalo je između 86.000 i 103.000 Bošnjaka, što je predstavljalo 7-8 odsto njihove ukupne tadašnje populacije.¹⁰² Između dva svjetska rata, kao i nakon Drugog svjetskog rata, u Bosni i Hercegovini će se doseljavati dijelom i bošnjački živalj iz Sandžaka. U Bosni i Hercegovini je do 1948. do 1991. doseljeno 25.589 Bošnjaka iz drugih krajeva, što čini tek 5,7 odsto od ukupnog broja doseljenih. Istodobno je iz Bosne i Hercegovine iseljeno 140.132 Bošnjaka ili 11,6 odsto od cjelokupnog kontingenta iseljenih.¹⁰³

Bez znanja o prošlosti nema historijskog mišljenja, niti historijskog naroda bez prošlosti. U narodima u kojima se ne razvija historijsko saznanje, historijska svijest se degenerira.¹⁰⁴ Sjećanje znači postojanje a gubljenje pamćenja iščeznuće. Historija se neprestano otkriva. Unutar različitih generacija koje promišljaju prošlost, koja se raznim metodološkim zahvatima može spoznati na više načina, mijenjaju se vrijednosti historijskih sudova. Slike lične i kolektivne prošlosti nisu statične, već su i posljedica savremenosti.

100 F. Karčić, "Istočno pitanje": *paradigma za historiju muslimana Balkana u XX. vijeku*, u: *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku*, 31.

101 I. Bošnjović, *Demografska prošlost i budućnost Bošnjaka u Bosni i Hercegovini*, 81.

102 M. Imamović, *Bošnjački etnos: identitet i ime*, Prilozi, br. 32, Sarajevo, 2003., 323-324.

103 I. Bošnjović, *Demografska prošlost i budućnost Bošnjaka u Bosni i Hercegovini*, 84.

104 L. Perović, "Odjeci" i "jauci", "Helsinška povelja", br. 48, Beograd, januar 2002.

